

'החלה יציאת מצרים – ומה עשו חלוצינו?'

הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית

אלי צור

במחצית ינואר 1950 נערך בכנסת הדיון בעניין התיקון לחוק שירות הביטחון. אגב דבריו בנוגע לשאלת גיוס בני קיבוצים לצה"ל אמר דוד בן-גוריון:

התנועה החלוצית בתוכנו, הרוגלת, ולא לשווא, בחלוציות – לא הכזיבה אף פעם כאשר הכזיבה בתקופה גדולה וקשה זו. איפה התנועה החלוצית בקליטת העלייה? אלפי החלוצים שעשו גדולות כמשקיהם ובקיבוציהם – מה עשו בשביל העלייה העממית הגדולה? בשביל העלייה של משקם – כן. בשביל העלייה של קיבוצם – כן. אבל מה עשו בשביל שלוש מאות אלף העולים? אני בוש ונכלם שתי שנים אלה למראה כשלונה של התנועה החלוצית: נפל הדבר הגדול ביותר בתולדותינו, החלה יציאת מצרים, החל קיבוץ גלויות – מה עשו חלוצינו? האם גויסו הקיבוצים לשם כך?¹

למעט קריאת ביניים של חבר הכנסת מאיר יערי לא נשמעה מן המליאה כל תגובה לדברי בן-גוריון. מאז הפך המושג 'בוש ונכלם' לחלק מהפולקלור הפוליטי של ישראל, ונוצקו בו שתי משמעויות: בעיני החברה הלא-קיבוצית הוא סימל את כשלון הקליטה בתנועה הקיבוצית בימי העלייה ההמונית, ובעיני חברי הקיבוצים הוא נתפס כסמל למלחמתו של בן-גוריון בתנועה.

כל אחת משתי הסוגיות הללו מחייבת דיון נפרד בשאלה הרחבה יותר של מעמד הקיבוץ במדינה – דיון שהיקפו חורג ממסגרת החיבור שלהלן. מטרת חיבור זה היא להציג את הדילמות שהעמידה הקליטה ההמונית לפני שתי התנועות הקיבוציות המרכזיות ב-1950: תנועת הקיבוץ המאוחד ותנועת הקיבוץ הארצי. שתי התנועות הקיבוציות האחרות – חבר הקבוצות והקיבוץ הדתי – היו קטנות בהשוואה לשני הזרמים הקיבוציים הגדולים, וסוגיית הקליטה בהן היתה בעלת חשיבות משנית לעומת סוגיות אחרות שבהן התלבטו: יתר-על-כן, לגבי חבר הקבוצות לא היתה שאלת

1. דברי הכנסת, III, ישיבה ק"ו, 16.1.1950, עמ' 536.

הקליטה שאלה קיומית. לעומת זאת, הן בקיבוץ המאוחד והן בקיבוץ הארצי, שראו בקליטה בסיס לקיומם והשקיעו בה משאבים ניכרים, התפרש כשלון קליטתם של חברים חדשים כאיום על קיום התנועה, ובה־בעת נתפסה הביקורת על כישלון זה כהכרזת מלחמה על רעיון הקיבוץ. הטרגדיה של הקיבוץ היתה שמבחן הקליטה בא לביטוי כמותי ולא בספרות אפולוגטית, על־כן יש לברוק את התמונה הממשית של קליטת הקיבוצים לאור נתוני הקליטה ההמונית מראשית שנות החמישים.

העלייה ההמונית והקיבוץ לנוכח מצוקותיה

העלייה לישראל שלאחר מלחמת הקוממיות היתה חלק מגל הפליטים האדיר שהציף את העולם בעקבות מלחמת העולם וחיסול האימפריות הקולוניאליות. מיליוני האנשים ששבו לביתם או חיפשו מולדת חדשה נעו במרכזה ובמזרחה של אירופה, כתת היבשת ההודית ובמזרח התיכון. תנועה זו לא התנהלה כיוזמת המדינות שקלטו את הפליטים ואת המהגרים; אותן מדינות שמחו להעביר את הטיפול בציבור הנכנס אליהן לידי מערכות חיצוניות, כמו צבאות הכיבוש בגרמניה, מוסדות האו"ם וארגוני סעד בין־לאומיים. ישראל היתה שונה ממדינות אלו, שהרי היא היתה יוזמת העלייה, ואף דאגה לתעבורה ולקליטת העולים באמצעים שעמדו לרשותה. בשלהי 1949, עוד כטרם הגיעה ההגירה ההמונית לשיאה, כבר הביא עמו גל ההגירה הזה מאות אלפים לארץ. שיטפון אנושי זה, שהלך וגבר כשנים שלאחר מכן, העמיד במבחן את יכולת הקליטה של ישראל, ולבן־גוריון התברר כי אין ביכולתם של מוסדות המדינה לשאת בנטל. יש לציין כי חששותיה של ההנהגה לא העידו בהכרח על יכולתה האמיתית של החברה הישראלית לשאת בנטל, אלא יותר על הדרך שבה תפסו המנהיגים את היכולת הזאת. הנהגת היישוב, ובן־גוריון בראשה, חשה כי הציבור הוותיק, שזה עתה סיים להילחם את מלחמת העצמאות, אינו מוכן להקריב קורבנות נוספים למען קליטת העלייה, אף שהיו כאלה ששילמו מס שפתיים והביעו תמיכה בקליטה זו. נכונות אמיתית להקריב למען הקליטה יכולה היתה לבוא לידי ביטוי לאו דווקא בגיוס בודדים למנגנון הקליטה, אלא, למשל, בהתנדבותה של החברה הישראלית כולה לשלם מסים רבים יותר, כדי שניתן יהיה לממן את מערכת הקליטה. ואולם, לבן־גוריון היו ספקות כאשר לסיכויי הצלחתו של מיסוי מעין זה, וגם האוצר לא שש להכביר את עולו על הציבור הישראלי.

לצד מצוקת העולים ציין בן־גוריון לעצמו את העלייה ברמת החיים של הוותיקים: 'הדרישה למצרכי התעשייה רבה - בגדים, גרבים, מזון [...] מחיר אחד לכלול, קונים הכל, אם התוצרת טובה או רעה, כי יש הרבה כסף. אין דאגה למכירה, אין צורך ביצוא - כי הכל נמכר בארץ ואין די תוצרת'.² בן־גוריון חשש לא רק מן הפער הגדל בין שתי

2. יומן בן־גוריון, 4.4.1950, אב"ג.

האוכלוסיות - הקולטים והנקלטים, אלא גם מחומר הנפץ המצטבר בשל ארישותם של הוותיקים למצב העולים וכשל זעמם הגובר של אלה האחרונים לנוכח מצב זה. החרדה מן הפעולות שעלולים העולים לנקוט התבססה על הדיווחים על אודות הנעשה בריכוזי העולים: 'המחנות לא מספיקים. באוקטובר ובנובמבר יגיעו 25-30 אלף לחדש ויהיה מחנק [...] נגמרים בתי הבלוקים. ומה מצב הרוח: מרירות, שנאה, הבנה? גם זה וגם זה. יודעים שבונים, אך יש גם שנאה פראית: מרוקאים, וגם תורכים ובלגרים שמתאישים [...] הציבור גדול יותר מדי. המחנות מופקרים - מתאספים פה עריקים, עולם תחתון'.³ תיאור זה מלמדנו כי מלבד הקשיים האובייקטיביים שעוררו ממדי הזרימה האנושית לארץ נקשרה שאלת הקליטה גם בסוגיית הסדר הציבורי והסכנה להתפרצות עדתית (שלמעשה התרחשה רק כעבור עשור, בוואדי סאליב). ואכן, כל צעד בלתי זהיר עלול היה לחזק את רגשות השנאה וההתמרמרות ולהיות הזיק שיצית את ההתפרצות.

בן-גוריון, כמנהגו, ביקש לפתור את כל הבעיות בבת-אחת, בצעד שישפיע על מרב המערכות. הוא חיפש דרך לרתום את הציבור הוותיק לקליטת העלייה, ותר אחר מנוף שיניע את הוותיקים להקריב קורבנות למען הקליטה באופן שיהיה מקובל גם על העולים החדשים. הוא חתר להוציא את העולים מן המחנות, שניוונו אותם בגין הבטלה ובשל הצטברותם של יסודות חברתיים שליליים בתוכם, וקיווה להחיל בתוך כך את עלויות הקליטה. כמו כן קיווה ליישב את מפוני המחנות ביישובים חקלאיים ברחבי הארץ, ובדרך זו לספק מזון לאוכלוסיית הארץ הגדלה במהירות ולחסום את שיבת הפליטים הערבים לכפריהם.

בן-גוריון סבר כי המנוף לכל הפעולות הללו מצוי בתנועה הקיבוצית, אשר עיצבה באופן מסורתי את דפוסי החשיבה של תנועת העבודה ושל רוב היישוב הוותיק. כדי שניתן יהיה ליישב את העולים בהתיישבות חקלאית היה צורך להרחיבם באופן מקצועי, ובן-גוריון הניח שהמדריכים החקלאיים יבואו מן הקיבוצים: 'העברת המוני עולים, טען, לא תיתכן בלי גיוס כפול כזה - בלי העמדת המשק החקלאי לרשות הכשרת העולים, ובלי מינוי חקלאים בעלי ניסיון להדרכת העולים ביישוביהם החדשים'.⁴ זמן קצר לאחר חתימת הסכמי הפסקת האש פנה בן-גוריון לחברי התנועה הקיבוצית בקריאה נרגשת:

עלינו להפנות המוני עולים להתישבות חדשה [...] בכל השטחים ההתישבותיים שלנו [...] ולשכן בהם אלפי ואולי רבבות עולים שיעבדו את האדמה. כי המשק הקיים זועק לידיים עובדות, ויש ארמה גטושה וריקה סביב לכל המשקים האלה [...] וזאת לא נעשה בלי העזרה המלאה של המשק הקיים [...] אם אנשי ההתישבות יבואו לעולים [...] בערכים חלוציים המשותפים לכולנו, ויקראו אותם לחיי עבודה ויצירה בהתישבות חדשה לכל צורותיה - ימצאו אוזניים קשובות.⁵

3. שם, 2.9.1949.

4. דברים בכנסת, 8.4.1950, ד' בן-גוריון, חזון ודרך, ג, תל-אביב 1952, עמ' 39.

5. 'דברי תשובה: בסיכום הוויכוח בוועידת ההסתדרות', 29.5.1949, שם, א, תל-אביב 1951, עמ' 172.

כשלוך חזונו של בן־גוריון היה, לדעתו, תוצאת אי־הירדת־מותה של התנועה הקיבוצית למשימה. בכנס צעירי חבר הקבוצות ברמת־יחנן טען בן־גוריון:

ההתישבות העובדת והנוער שבתוכה לא נענו עדיין כפי יכלתם הגדולה לצרכי קליטת העלייה העממית. כשעולים אלה היו עדיין במחנות גרמניה, באו אליהם טובי הנוער ואנשי הקיבוצים [...] הבשורה הגדולה שהגיעה למרחקים, למחנות בנכר - אינה מלווה העולים הבאים ארצה, למדינתם.⁶

בדיקה מדוקדקת של הדינמיקה הפנים־קיבוצית דאז מגלה כי יחס התנועה הקיבוצית הן למצוקות העלייה ההמונית והן לחזונו של בן־גוריון נבע לא מאדישות או מעוינות פוליטית לבן־גוריון, אלא ממערכת מורכבת של דימויים עצמיים. גישתה של הנהגת הקיבוץ לסוגיית העלייה בכלל ולעלייה ההמונית בפרט עוצבה על בסיס לקחי העבר. ראשי התנועות הקיבוציות היו עדים למשברים של העלייה השנייה ושל העלייה השלישית, שבעקבותיהם עזבו רבים מן העולים את הארץ. מסקנתם היתה שיש לחזק את העולים כחינוך רעיוני כדי לחסנם לקראת המשברים הצפויים להם בארץ, וכי יש להקפיד למיינם כדי למנוע סחף של עולים המגיעים ארצה. את הגישה המשולבת הזאת ביטא בחריפות מרבית מאיר יערי בראשית שנות השלושים; הדברים כוטאו לנוכח גל העזיבה שפקד את הקיבוצים ואת הארץ, גל שנבע מהביקורת הקומוניסטית על הציונות, שהציגה את כל התנועה הציונית, ואת התנועות הקיבוציות בכלל זה, כשרתי הבורגנות היהודית והאימפריאליזם הבריטי. במכתבו לאליעזר פרי, אז שליח התנועה לגליציה, קבע יערי ה־'משמעות': 'תנועתנו מתבססת ממילא על סלקציה ומעשרות אלפים מאורגנים מגיעים ארצה רק מאות. הסלקציה הזאת יותר קלה בגולה מאשר בארץ, קלה יותר בקיבוץ מתחיל מאשר בקיבוץ משקי [...] קיבוץ אשר יסרב יש לפזר ולהוציא כולו מההסתדרות. ממליונים אנחנו מצילים מאות ואין להרשות שאת שארית הפליטה יאכל רקב'.⁷

גישה זו העמידה במרכז העלייה את החלוץ המגובש רעיונית, זה שעבר הכשרה חינוכית ארוכה, בהתעלמה לא רק מן העולה העממי אלא אף מחלוצים שלא גדלו במסגרת חינוכית. לפי גישה זו, רק מי שעמד בסדרת המבחנים שהוצבו לפניו והפנים את כל הניואנסים הרעיוניים של התנועה היה זכאי לעלות ארצה. ליערי ולמקבלי עמדתו לא היתה כל בשורה לעולה העממי, שכן גישתם העלתה על נס את טיפוח הייחודיות של תנועות נוער.

ראשי הקיבוץ המאוחד אימצו אקסקלוסיביות מסוג אחר, כוז שאינה קשורה לתנועת נוער - הם העמידו את העולה הצעיר במבחן קצר אך אכזרי של קיבוץ הכשרה. יכולת העמידה במבחן זה הוכחה לא במסגרת של מסלול חינוכי, אלא ביכולתו של הצעיר להסתגל למציאות הקשה שבה מצא את עצמו. המציאות כגורם מחנך היתה נר לרגליו

6. 'בכוח החזון והרצון החלוצי: כינוס הנוער ברמת־יחנן', 16.9.1949, שם, עמ' 266-267.

7. יערי לפרי, מרחביה, 6.4.1931, אש"צ 95-33.5(1).

של הקיבוץ המאוחד, ויכולת העמידה במבחן המציאות, יכולת ההתאמה לקהילה, הם שהיו הגורם הממייך. לכאורה הוכיחה מציאות שנות השלושים את צדקת דרכו של הקיבוץ המאוחד. תנועת 'החלוצי', שהביאה ארצה רבבות צעירים (ובמקרה של יוצאי גרמניה - גם את משפחותיהם), היתה בעיני ראשי הקיבוץ המאוחד ההוכחה כי בדיהם נמצא המכשיר לקליטת המוני העולים, וגידולה המהיר של התנועה בשנות השלושים הוכיח כי הקיבוץ הוא מכשיר מעולה לקליטת העלייה. עם זאת, אין לשכוח כי מנקודת מבטו של היישוב היו שנות השלושים - שבמהלכן גדלה אוכלוסיית היישוב פי שניים ויותר - אבן הבוחן היחידה לבריאת כלי הקליטה ההמונית, וממכלול מערכות הקליטה שפעלו באותה תקופה ראו עצמם הקיבוצים, שקלטו הן את העולים והן את ילדי עליית הנוער, עדיפים מכל מסלולי הקליטה האחרים (פרשת עליית הנוער, שהיתה סיפור ההצלחה של הקליטה בקיבוצים, אינה נרונה במאמר זה, אף שאין להטיל ספק בחשיבותה).

ואולם, האמונה ביכולת הקליטה נכרכה בהתעלמות ממחיריה החברתיים, שאותם שילמו חברי הקיבוץ. בעוד הקליטה, כאחד מיעדי הקיבוץ, כבשה לה מקום רב-חשיבות במסכת הרעיונית של הקיבוץ, נדחקו מחיריה החברתיים לתחום הפולקלור הקיבוצי, ששירת את האידאולוגיה של האופוזיציה הפנימית. סיפורי ההקרבה, אגדות 'הפרימוס' ומונחים אחרים שנשתגרו בלשון התקופה העידו שמחיר הקליטה היה גבוה מן המחיר שבו נכונו החברים לשאת לאורך זמן.

התחושה שלקבוצים יש יתרון בקליטת העלייה פיעמה בתנועה הקיבוצית גם בשלוש השנים שבין סיום מלחמת העולם השנייה לבין פרוץ מלחמת העצמאות. בתקופה קצרה זו הגיעו ארצה כ-200 אלף עולים, וקליטתם שימשה דגם למארגני העלייה ההמונית שהגיעה ארצה לאחר מלחמת העצמאות. ואולם, העלייה של טרום מלחמת העצמאות הצטיינה בכמה מאפיינים שהפכו אותה לעלייה ייחודית. בתום מלחמת העולם היתה יהדות מזרח אירופה - עיקרו של גל עלייה זה - מורכבת מציבור צעיר מאוד ששרד את המלחמה, ציבור שפעל בתחושה כי למעט העלייה ארצה כל דרכיו חסומות, ושעבר תהליך סוציאליזציה מואץ במסגרות ציוניות. אמנם תקופת השפעתו של תהליך זה היתה מוגבלת, ורכים מן העולים שהגיעו בגל העלייה הזה עזבו את הארץ בשלב מאוחר יותר, אך בזמן העלייה טרם באו לידי ביטוי הסדקים הרעיוניים שהתגלו בה לאחר מכן. אופי העלייה התגלם בהקמת מסגרות ארגוניות ברוח הרעיון הקיבוצי, שהכולטת בהן היתה קיבוץ הילדים. גל עלייה זה הביא לגידולה המואץ של אוכלוסיית הקיבוצים, שבמלחמת העצמאות היוותה חמישה ער שבעה אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ; יש לציין כי מעולם לא היוותה האוכלוסייה הקיבוצית שיעור כזה מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ - לא לפני תקופה זו וגם לא לאחריה.

בשתי התקופות הנדונות צמח מנגנון הקליטה של התנועה הקיבוצית ופותחו כלים שבאמצעותם ניסתה התנועה להתמודד עם העלייה ההמונית. הטרגדיה של התנועה הקיבוצית היתה חוסר יכולתה להבין מדוע הכלים שפעלו היטב בתקופה שלפני קום

המדינה אינם פועלים כראוי בראשית שנות החמישים. אנכרוניזם הכרתי זה בא לידי ביטוי במאמרו הפולמוסי של אהרן ציולינג, מראשי הקיבוץ המאוחד, שנכתב בתגובה לנאומו של בן-גוריון בכנסת. ציולינג הביא במאמרו נתונים שלכאורה הוכיחו את תרומתו של הקיבוץ לקליטת העלייה. בנתחו את הקליטה בשלהי 1949 הבחין ציולינג בין המגורים בערים הערביות הנטושות לבין ההצטרפות להתיישבות הוותיקה. לפי הנתונים שהובאו במאמרו, מכלל 78,416 עולים שהתיישבו ביישובים הקיימים, 12,291 עולים התגוררו בקיבוצים ובקבוצות. לצדם חיו בקיבוצים 7069 חניכי עליית הנוער, שהיוו 53.8 אחוזים מכלל חניכיה של מסגרת זו.⁸ הנתונים הסטטיסטיים של ציולינג חיזקו את אמונתו ואת בטחונן של הנהגות התנועות בכך שאלה האחרונות ימלאו אותו תפקיד שמילאו בעבר בקליטת העלייה.

הביטחון ביכולת הקליטה של התנועה הקיבוצית התבסס על הצלחת קליטתה של העלייה שהגיעה ארצה בין מאי 1948 למאי 1949. בפרק זמן זה הגיעו לארץ עולים שבעת הקמת המדינה שהו באחת מתחנות העלייה של עולי אירופה, כמו גרמניה וקפריסין. בין העולים שנקלטו בקיבוצים בלטו קבוצות שארגנו שלוחותיהן של התנועות הקיבוציות בגולה, כמו שליחיהן ותנועות הנוער שבשליטתן. ציולינג אף הצביע על נכונות הקיבוצים להקריב את נוחיות החברים הוותיקים למען קליטת העולים המגיעים לקיבוץ - נכונות שכאה לידי ביטוי, למשל, במעבר הוותיקים למגורים זמניים לשם פינוי חדרים לעולים, במסירת כיתות לימוד למגורי עולים ובריכוז השכבה הוותיקה במבני לול פנויים.⁹

אך ציולינג לא הסתפק בהצגת הישגי הקיבוצים בקליטה. כשאר ראשי מפ"ם, הוא התבונן בסוגיית הקליטה מבעד לפרזימה הפוליטית, בהסבירו את ההימנעות מהקצאתם של תקציבי בנייה לקיבוצים (דבר שהגביל את הקליטה בהם) כחוסר נכונותה של הממשלה לעודד את פיתוחם. לדעתו, זו היתה גם הסיבה לכך שהממשלה מיעטה להעביר אדמות נטושות לידי הקיבוצים, אף שיעילותו של המשק הקיבוצי הממוכן עלתה על יעילותן של כל הדרכים האחרות לניצול הקרקע, ובכללן זו של הקמת יישובי העולים החדשים על משקיהם המשפחתיים. ציולינג ציין כי פיתוח המשק הקיבוצי היה עוזר גם בקליטת העלייה, שכן משק קיבוצי עשיר יותר היה מזרז את הקמת גרעיני העולים, ומשקים גדולים יותר היו מסוגלים לקלוט יותר בני נוער עולים למסגרתם החינוכית, שלטענתו היתה זולה יותר מכל מסגרת חינוכית אלטרנטיבית.¹⁰ כלהט הוויכוח התעלמו דוברי התנועה הקיבוצית מהתפתחות דמוגרפית שלילית מבחינת התנועה: הגעתם של עולים בעלי מאפיינים סוציולוגיים חדשים. עולים אלה היו

8. א' ציולינג, בוש ונכלם: תשובה לרא"מ בן-גוריון, תל-אביב 1950, עמ' 5-6. כאשר לנתונים שהביא ציולינג שורר ויכוח; בן-גוריון רשם כיומנו כי בקיבוצים הקשורים למפ"ם התגוררו רק כ-3500 חניכי עליית הנוער.

9. שם, עמ' 13.

10. שם, עמ' 21.

מהגרים הן מבחינת מניעיהם והן מבחינת דימויים העצמי. הם לא הגיעו בקבוצות חברתיות מאורגנות אלא במסגרות אמורפיות חסרות הנהגה ובלתי מלוכרות מבחינה חברתית. שלא כבן-גוריון, שהבחין באופיה החדש של העלייה המגיעה ארצה, מעיניהם של ראשי התנועה הקיבוצית נעלם פן זה, אף שבמהלך 1950 נפלה בחלקם הזדמנות ייחודית לנתח את כשלון הקיבוץ כגורם משיכה לעולים. בין דצמבר 1949 לאוגוסט 1950 הגיע ארצה גל של עולים מפולין, שבשעתו נחשב לרכבת האחרונה היוצאת מפולין הקומוניסטית. מדינת ישראל השקיעה רבות במאמץ להשפיע על ממשלת פולין לאפשר לעולים לצאת מן המדינה; היציאה התנהלה באופן מאורגן, ומבחינה זו היתה יוצאת דופן בהשוואה ליציאתם של יהודים ממדינות אחרות בשנות העלייה ההמונית. העלייה מפולין הצטיינה באחוז גבוה של בעלי מקצועות, שמקצתם הגיעו ארצה במסגרת הקואופרטיבים, על ציודם ועל מכונותיהם. כמו כן התייחדה עלייה זו במעורבות הפוליטית של אנשיה - 57 אחוזים מן העולים הבוגרים היו חברי מפלגות ציוניות בפולין, ו-20 אחוז מהם היו חברי מפ"ם. לנוכח כמות כזאת של חברי מפלגה שגרעינה הקשה היה התנועות הקיבוציות - הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד - התעוררה ציפייה שרבים מכלל 14 אלף העולים, שמהם 2450 חברי מפ"ם, יהפכו להיות חברי קיבוצים. ואולם, בניגוד לציפיות פנו לקליטה בקיבוצים רק כ-200 בוגרים, נוער וילדים, ובהם משפחות מועטות בלבד.¹¹ כשלון קליטתן של משפחות שהיו קשורות למפלגה הרואה בחיי הקיבוץ את סמל ההשתלבות בחברה הישראלית עורר דאגה מובנת בקרב מערכת הקליטה הקיבוצית. הקיבוץ הארצי החליט לברוק את הסיבות למיעוט המצטרפים לקיבוץ, והטיל את המשימה על פנחס שטרן, חבר תנועה ותיק, שבטרם עלייתו שימש קולונל במטה הכללי של צבא פולין הקומוניסטית ולאחר שעלה ארצה הצטרף לקיבוץ גלאון.

לפי ניתוחו של שטרן, ההימנעות מהליכה לקיבוצים נבעה מחששם של העולים מפני עריכת 'ניסויים' - שבמקרה של כישלון היו מקשים עליהם את המשך קליטתם - ומשאפתם לחיות חיי משפחה רגילים בלא להתגייס התגייסות מתמדת. עוד הסביר שטרן את מיעוט ההליכה לקיבוצים בהצלחה המידית של הקליטה הכלכלית בעיר, שגרמה לעולים לא רק להעדיף את הפתרונות שהעיר העמידה לרשותם, אלא אף להוציא את ילדיהם מחברות הנוער, בניגוד לכוונותיהם המוקדמות.¹² מניתוח הקליטה בקיבוצים בפרק הזמן שחלף מסיום המלחמה ועד לקיץ 1950 עולה כי חל צמצום במספר העולים שהצטרפו לקיבוצים, וכי אלה היוו רק אחוז קטן מכלל הנקלטים בקיבוץ, ואחוז זניח מכלל העולים שהגיעו ארצה.

ניתן היה לצפות שתוצאות ניתוח אופיה של העלייה מפולין, שבה תלו תקוות כה רבות, ישמשו התרעה לראשי התנועה הקיבוצית, אך אלה העדיפו לראות במצב תקלה טכנית, שניתן לתקנה בצעדים ארגוניים. ואולם, כשלון קליטת העלייה מפולין היה

11. דוח המפעולה בין עולי פולין למזכירות הקיבוץ הארצי, (אין תאריך), אש"צ 1.13.2).

12. שטרן ליערי, הערכה כללית, (אין תאריך), אש"צ 95-12.7.1).

סימן לחוסר האטרקטיביות של הקיבוץ בעיני אנשי העלייה ההמונית. את אחת הסיבות לכך ניתן לראות בעצם ההחלטה לבדוק את מאפייני העלייה מפולין: בהחלטה זו באה לידי ביטוי גישה שחסרונה בלט לכל אורך הדרך ביחסה של התנועה הקיבוצית אל אנשי העלייה ההמונית. זאת היתה הפעם היחידה שבה התייחסו ראשי התנועה הקיבוצית לעולים כאל סובייקטים בעלי רצון משלהם, ומצאו לנכון לבדוק את העדפותיהם. ניתוח עמדות העולים בדוח זה הוא ייחודי בכנותו, אולי בשל העובדה שמחברו היה אחד מהם, ולא, כמקובל, גוף שראה בהם נתון סטטיסטי בלבד.

ייחודו של דוח שטרן מבליט היבט נוסף של יחס התנועה הקיבוצית לקליטת העלייה. שליחי התנועה הקיבוצית בגולה השקיעו מאמצים רבים בפעילות בקרב העולים הפוטנציאליים, וראו בפעילות זו ציווי ציוני רעיוני. והנה, בניגוד ליחס שלו זכו בגולה, עם בואם ארצה הפכו העולים מכשיר לקידום יעדים אחרים של התנועה, כמו חיזוק הקיבוץ, פיזור האוכלוסייה, חיזוק הגבולות וכן הלאה. הפער בין שתי התרמיות האלה הכשיל את תהליך קליטתם של העולים בקיבוצים.

כשלוך קליטת העלייה היה משותף לשתי התנועות הקיבוציות, אך ההבדלים במסורותיהן החברתיות והרעיוניות הביאו לכך שיחסה של כל אחת מהן לעלייה היה שונה מזה של רעותה, וגם תגובותיהן לכשלוך הקליטה נבדלו אלה מאלה.

הקיבוץ המאוחד במשבר הקליטה

במשך כל שנות קיומו התהדר הקיבוץ המאוחד בסממה 'קיבוץ גדול, גדל ופתוח'. בתחום הקליטה היתה משמעות הנוסחה דחיית עקרון המיון, האופייני לקיבוצים הניזונים מן המאגר האנושי של תנועות הנוער. ההנחה היתה שגם הצעירים העוברים את הכשרתם הקיבוצית בהכשרות 'החלוץ' בגולה מקבלים את דפוסי האתוס הקיבוצי רק במהלך התנסותם בחיי הקיבוץ. גישה זו היתה הבסיס להנחה שכל צעיר יהודי שייכנס לתחום השפעת הקיבוץ יהיה בסופו של דבר חבר קיבוץ נאמן. קבלת צו הפתיחות הפכה את קיבוץ המאוחד למעין 'תחנות רכבת', שבהן רבים הנכנסים והיוצאים.

העלייה ההמונית העמידה את תנועת הקיבוץ המאוחד במבחן אמת, שבו לא הצליחה לעמוד. הגל הראשון של העלייה ההמונית, גל שארית הפלטה, הביא אלפים לקיבוץ התנועה, וגרם לשינוי גישתה בעניין דרכי הקליטה. אם במסגרת 'החלוץ' של לפני המלחמה הטיף הקיבוץ המאוחד להכשרה 'אכזרית' כאמצעי יחיד להכנת הצעיר לחיי עבודה בארץ, הרי לנוכח מצבה של שארית הפלטה הציע טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, לנהוג בעולים בכלים רכים יותר, של גמישות והתחשבות (עם זאת הציע להמשיך לנקוט את השיטות הישנות כלפי העולים מארצות ערב).¹³ לפני המלחמה

13. א' הורוביץ, 'גשם סביב ובכרמנו בצורת', שורשים, י (1997), עמ' 60.

האמין הקיבוץ המאוחד ככוח המופת, ואילו עתה הוא פנה אל העולים בנימוקי תועלת, כדברי טבנקין: 'בואו, אצלנו יש עבודה, יש תנובה, יש יבול, יש ביטחון חיים, לכם ולבניכם [...] יש לנו צורך בכם, בכוחותיכם. אנו דרושים זה לזה'.¹⁴ ואולם, אל מול הכרזתו של טבנקין ניצבה המציאות של מיעוט המצטרפים לקיבוצים, וראשי הקיבוץ והמופקדים על מערכת הקליטה המרכזית שלו ביקשו להסביר לעצמם את סיבתה. אחד הגורמים העיקריים לכך היה, לדעתם, הפסיכולוגיה הקולקטיבית של חברי הקיבוץ: 'גאותנו - המוצדקת - הייתה תמיד על כך שצורת חיינו הקיבוצית פתוחה לכל עולה יהודי. ובכל זאת נוצרה גם בתוכנו, במשך הזמן מעין אקסקלוסיביות קיבוצית. היינו סגורים מפני משפחת העולה עם הרבה ילדים. ובכך סגרנו את עצמנו בפני ההמונים. חוסר קליטה במשך שנים - מפני המצור על העלייה, יצר גם את ההסתגרות הקיבוצית, יצר את הקשיים. ישובינו נגמלו מקליטה בממדים גדולים'.¹⁵

גורם נוסף שצוין כגורם המונע את הקליטה - הן בתשובתו של ציזלינג לבן-גוריון והן בהתבטאויותיהם של ראשי התנועה האחרים - היה מצוקת הדיור בקיבוצים. למצוקה זו היו שני שורשים: מדיניות הממשלה, שבנתה שיכונים במקומות אחרים (עניין שהודגש בדברי ציזלינג), אך גם חוסר נכונותם של חברי הקיבוץ להרע את תנאי השיכון שלהם, או בלשון טבנקין - 'צריפופוכיה'. לטענתו, חוסר נכונות זה נבע משאיפתם של חברי הקיבוץ לנוחיות 'בעל-ביתית' ומרדיפה אחר נוחות, כלומר - מאותו גורם פסיכולוגי שהרגיל אותם שלא ללחום למען העלייה.¹⁶

כדבריו נגע טבנקין בסוגיה שהטרידה חברי קיבוץ רבים, אך נתפסה כטאבו, כעניין שאסור לדבר עליו - סוגיית המחיר שייאלצו לשלם והווייתורים שייאלצו לוותר למען קליטת העלייה. אין ספק שחברי הקיבוצים עייפו מלהיות נתונים במצב של גיוס מתמיד, מצב שניסו לכפות עליהם מנהיגי התנועה. בקיבוצים חששו שהקליטה תגרום למצוקת דיור, לצפיפות בבתי-הילדים ולירידה באיכות האוכל. אף שאיש לא דיבר על כך גלויות, אחדים מנימוקיהם של ראשי התנועה בער קליטת העלייה נועדו להפיג את החששות בתחום זה. אהרן ציזלינג ניסה לשכנע את חברי הקיבוצים באמצעות סיפור דידקטי: 'כאשר התגדרו פעם באשרות יעקב לקבלת משפחה אחת עם שלושה ילדים, קם שכטר ואמר שהוא מתפלא ואינו מבין הכיצד לא מקבלים משפחה שבאה לקיבוץ ומכניסה 1200 לירות. לא הבינו את דבריו. אז הוא עשה חשבון כמה עולה למשק אשרות יעקב לגדל שלושה ילדים עד גיל זה והגיע לסכום 1200 לירות. זאת כאילו הלצה, אבל זוהי אמת'.¹⁷

הקושי שבו נתקלו ראשי התנועה בנסותם לשכנע את חברי הקיבוצים ככורח

14. 'טבנקין, 'הקיבוץ כימי תמורה', מבפנים, יד, כ-ג (ינואר 1950), עמ' 247.

15. א' תרשיש, מועצת דפנה, צדור מכתבים, 213 (278) (אייר תש"ט), עמ' 361.

16. 'טבנקין, 'על פרשת דרכים', מבפנים, יג, ד (אפריל 1949), עמ' 547-548.

17. צדור מכתבים, 214 (279) (סיון תש"ט), עמ' 422.

וביתרון שבקליטה בקיבוצים היה כאין וכאפס לעומת ההתנגדות החריפה שעוררה הצעתם להיערך לקליטה המונית שאין בה כל תרומה אנושית לקיבוץ. ראשי הקיבוצים חייבים היו לשכנע את חברי הקיבוצים כי קליטת העלייה היא כורח פנימי ולאומי כאחד. את הטיעון בעד קליטת העלייה ביססו על בעיה מרכזית שהעסיקה את אנשי הקיבוץ באותה תקופה. באותן שנים גדל המשק הקיבוצי במהירות הודות לתוספת של שטחים ובשל גידולו המואץ של השוק. הדילמה של אנשי הקיבוץ היתה האם להעסיק עובדים שכירים כדי לספק את צורכי המשק הגדל, על-אף המחיר החברתי הכרוך בכך. ברור היה כי העסקת שכירים תגרום לחברי הקיבוץ לנטוש את הענפים שבהם רוב העובדים הם שכירים, ותהפוך את הנותרים למשגיחים; ואולם, הרוגמה המרקסיסטית, שבה האמינו רובם, הציגה כל העסקה של שכירים כניצול ואת המעסיקים כמנצלים - תווית שממנה שאפו אנשי הקיבוץ להתרחק (זאת אף היתה אחת הסיבות לדרישת טבנקין לשלם לעולים את מלוא הכנסת הקיבוץ מעבודתם).¹⁸ תפיסה זו שימשה את ראשי הקיבוץ כדי לבסס את טיעונם בעד קליטת העלייה. מתוך קושי להתמודד עם המשמעויות הכלכליות של קליטת העלייה ההמונית הם העדיפו להציגה מבעד לפריזמה האידאולוגית, שהרחיקה את נושא הוויכוח - אך גם עיוותה אותו.

הקיבוץ המאוחד היה מודע לכך שאסור לו לוותר על העלייה ההמונית. דימויו העצמי נבנה על תרמית של גוף הדרוש לחברה הישראלית כמכשיר התיישבות וקליטה וכקבלן היישוב לענייני הביטחון. לפיכך נדרשו מנהיגיו להציע דרכים ואמצעים שיאפשרו לקיבוץ לצאת מן המלכוד ולקלוט את העולים המצטופפים במחנות. כל אחד מן הפתרונות שהציעה ההנהגה אמור היה לאפשר לתנועה להתגבר על מכשול מסוים. המכשול הכרוך ביותר היה מחסור בשיכון, וגם פתרונו היה ברור: ראשי הקיבוץ המאוחד (ובכללם המיעוט הנמנה עם מפא"י) פנו לממשלה בדרישה להגדיל את מכסת הבנייה בקיבוצים, הן של מבנים קבועים והן של מבנים זמניים - אותם ליפטים וצריפים שצמחו כפטריות לאחר הגשם. המחסום האחר שמנע מן העולים ללכת לקיבוץ היה מחסום פסיכולוגי, והמוצא ממנו היה רעיוני, מעין 'נחמו, נחמו' בנוסח טבנקין. העולים שלא הגיעו לקיבוץ הציפו את 'רמלה ולוד השוקקות כיום המוני עולים [...]'.¹⁹ הם הגיעו לערים קודם-כול בשל זמינות השיכון, שהיה עד זמן קצר לפני כן ביתם של הערבים שגורשו במלחמת העצמאות. אך מעבר לכך, צעד זה ריכך את הזעזוע שהיה כרוך במעבר לארץ החדשה, מכיוון שבדרך זו, למעט השינוי הגאוגרפי, יכלו העולים לשמור על דפוסי החיים שבהם היו מורגלים בטרם העלייה, דפוסיים שאותם כינה טבנקין בלעג דפוסי 'עיירות גלות'. טבנקין, שראה בקליטת העלייה ובצמיחה מהירה של הקיבוץ את חזות הכול, האמין שהעולים יגיעו לשערי הקיבוץ בגלל הכורח הדטרמיניסטי של המצוקה ביישובי העולים ובגלל הסתירה בין אופי היישובים לבין מהות הארץ: 'עולי רמלה ולוד פסחו על הקיבוץ, אבל אם לא הם הרי ילדיהם יבואו אלינו. וגם הם עצמם

18. כנס ועדות העלייה באפעל, 22.5.1949, שם, עמ' 469.

19. 'טבנקין, על פרשת דרכים', מבפנים, יג, ד (אפריל 1949), עמ' 546.

עוד יפנו, באין ברירה, להתישבות ולקיבוץ. עוד תיפקחנה העיניים לראות מהי הארץ הזאת, והיכן היא דרך הקליטה הטובה ביותר.²⁰

קליטת העולים בקיבוצים היתה תלויה בנכונות חברי הקיבוץ לקלוט אותם. במטרה לרתום את חברי הקיבוצים למבצעי הקליטה העלתה הנהגת הקיבוץ את נושא הקליטה לדיון במועצת הקיבוץ המאוחד ברפנה, שכונסה לקראת ועידת הקיבוץ המאוחד. במועצה זכתה בעיית הקליטה לניסוח פורמלי בהצעות התנועה למסלולי קליטה שונים. נושא הקליטה היה גם אחד העניינים המרכזיים שנדונו בוועידה הט"ז של הקיבוץ המאוחד בגבעת-ברנר - אותה ועידה שעליה העיר בן-גוריון ביומנו כי כאשר חברי הקיבוץ המאוחד מדברים על קליטה, כוונתם אינה לקליטה בארץ אלא לקליטה כמשקי הקיבוצים. בקיץ 1950 פתח הביטאון של הקיבוץ המאוחד, צרור מכתבים, במסע שכנוע במטרה לעודד את החברים לעשות כל מאמץ למען הקליטה בקיבוצי התנועה. גיליון יולי 1950 נפתח במאמר שכותרתו 'הפנים לחזית הקליטה', וכסיומו נקבעה הסממה 'הכרחית תנופה מחודשת כדי לצאת מן המיצר'. בהמשך הופיעה מקאמה לכבוד קליטת העלייה מעיראק בקיבוצי הקיבוץ המאוחד.²¹ המקאמה נועדה לבסס את קביעתו של טבנקין: 'אין יותר יהדות פולין. יש חומר אחר, רומני, בולגרי, ואחריהם יבואו יהודי מרוקו. [והם] לא גרועים מאיתנו'.²²

קביעתו של טבנקין נועדה להשיב על שאלת חברי הקיבוצים שלא נשאלה בפורומים רשמיים של התנועה - שאלת יכולתו של הקיבוץ להתמודד עם קליטת עלייה שהיא זרה מבחינת מסורתה התרבותית והלשונית ומנותקת מכל הערכים שעליהם התבסס הקיבוץ. לטבנקין ולחבריו היו שתי תשובות לשאלה זו; ראשית, טענו, השואה כפתה על הקיבוץ המעוננין לגדול להתמודד עם קליטת עלייה מסוג שלא הכיר לפני כן; טענתם השנייה היתה כי הדטרמיניזם המרקסיסטי וההשתרשות בארץ יכפו על העולים תושבי העיירות להגיע להכרה מעמדית ולחוש ביתרונן הציוני של הקיבוץ, והיסודות הבשלים בציבור זה יהיו מועמדים טבעיים להיקלט בקיבוץ. גישתו האופטימיסטית-דטרמיניסטית של טבנקין לא החמיאה לעולה, בהציגה אותו כאובייקט המעוצב בכוח גורמים חיצוניים שעליהם אין לו שליטה. בהתבססו על האידאולוגיה הציונית, המטיפה להפיכת היהודי מאובייקט פסיבי לסובייקט בעל רצון, רמז טבנקין שרק בארץ תתרחש הפיכתו של היהודי הגלותי לעולה. רעיון זה היה גלגול של אמונת הקיבוץ המאוחד - האמונה כי החיים בקיבוץ יוצרים את התודעה הקיבוצית גם בקרב אנשים שלא התחנכו בתנועות חלוציות - אך נוסף לו נופך פטרנליסטי, שכא לידי ביטוי בהנחה כי לתרבות היישוב יש עדיפות רוחנית על כל אלטרנטיבה תרבותית אחרת.

הדרך העיקרית לגשר על הפער בין אופיו של הקיבוץ לבין אופיה האמורפי של העלייה ההמונית ולהתגבר על המחסור בידים עובדות בלא להסתכן בהעסקת עבודה

20. שם, עמ' 547.

21. צרור מכתבים, 222 (287) (תמוז תש"י), עמ' 363.

22. הורוביץ (לעיל, הערה 13), עמ' 61.

הרוחנית והמוסרית'.²⁷ טבנקין טען כי אם לא תכבוש התנועה הקיבוצית את העלייה כולה, יידון הקיבוץ לכישלון. הצבת יעדים שאינם ניתנים למימוש היתה דרכו החינוכית של טבנקין, שבאה לידי ביטוי גם בשאיפה ליישוב כל השטחים הכבושים למחרת מלחמת 1967. טבנקין דרש להחזיר את הקיבוץ למרכז העשייה בתחום הקליטה, מתוך תחושה כי אם לא ייעשה צעד זה יידון הקיבוץ לאובדן הרלוונטיות שלו, ומכאן גם לניוון ולכליה. עמדתו של טבנקין נבעה מהבנתו כי יש פער בין מה שראוי הקיבוץ להיות לבין מה שהוא למעשה - בין מהותו האידאולוגית לבין הווייתו הממשית. החיים במתח בין המהות לבין הממשות היו יסוד חינוכי מרכזי בקיבוץ המאוחד, שהתנהל בצל 'הכלכלה ההרואית', כהגדרת ארלוזורוב. הקיבוץ המאוחד, שראה עצמו כמכשיר לקליטת ההמונים, לא היה מסוגל להשיג את היעד שהציב לעצמו: חבריו עייפו מדרישת ההנהגה להתגייס התגייסות מתמדת, רבר שהוביל לפילוגו במאי 1951.

הקיבוץ הארצי והעלייה ההמונית

התפיסה שגרסה כי בלא כיבוש העלייה נרון הקיבוץ לכישלון היתה זרה לחשיבת הקיבוץ הארצי. כאמור, תנועת הקיבוץ הארצי האמינה כי הקיבוץ לא נועד לכלל עם ישראל אלא לעילית, לאוונגרד שלו, או לפי הגדרת יערי בראשית שנות השלושים - ל'שארית הפלטה'. בשנות הארבעים, לנוכח מחדלו ההסברתי של יערי (ב-1942 טען יערי כי בתום המלחמה ולאחר שתשוקם יהדות פולין יש להמשיך בקליטת עלייה סלקטיבית), חדל הקיבוץ הארצי מלדבר ברבים על הקליטה הסלקטיבית, אך בלא לשנות את מדיניותו. גישה עקרונית זו לא השתנתה גם כאשר התהוותה המציאות של העלייה ההמונית, זאת ביחוד לנוכח האשליה כי אוכלוסיית הקיבוץ גדלה בקצב מהיר. מחלקת הסטטיסטיקה של הקיבוץ הארצי טענה כי בתקופה שבין אמצע תש"ה לאמצע תש"ט גדלה אוכלוסיית הקיבוץ הארצי כ-90 אחוזים, לעומת אוכלוסיית היישוב, שגדלה באותה תקופה כ-50 אחוזים בלבד.²⁸ למעשה היה הגידול באוכלוסיית הקיבוץ פרי קליטתם של בוגרי השומר-הצעיר, ומוסדות הקיבוץ הארצי לא התכוונו לשנות אופי זה של צמיחת הקיבוצים. ליחס דומה זכו גם חברות הנוער, שאת תהליך קליטתן הוביל הקיבוץ הארצי: 50 מבין 58 החברות שהתחנכו בקיבוץ הארצי בסתיו 1949 הורכבו מחניכי השומר-הצעיר בארץ ובחו"ל.²⁹

גם בתקופה שבה נבלעה עליית חניכי השומר-הצעיר בשטפון העלייה ההמונית

27. הודוביץ (לעיל, הערה 13), עמ' 64.

28. ש' מינסקי, 'בשפת המספרים', ידיעות מזכירות הקיבוץ הארצי, 6 (283) (ספטמבר 1949), עמ' 6 (להלן: ידיעות הקיבוץ הארצי).

29. נ' בונה, 'לקראת מפנה בקליטת הנוער העולה', ידיעות הקיבוץ הארצי, 7 (284) (נובמבר 1949), עמ' 28.

העדיף הקיבוץ הארצי לקלוט את העלייה התנועתית. אלא שאז, מלבד היותה מקור חשוב לגידול אוכלוסיית הקיבוץ, שירתה העלייה התנועתית מטרה נוספת: היא אפשרה לקיבוץ הארצי להסביר לחברי הקיבוצים מדוע פוסחת העלייה ההמונית על קיבוצי התנועה. עמדה עקרונית זו מופיעה בציטוט מעלון קיבוץ דן שהופיע בבטאון התנועה: 'ידענו שהתנועה הקיבוצית לא תקלוט את רכבות העולים, אשר יעלו ארצה. ידענו שמסגרת החיים הקולקטיביים והתפקיד החלוצי בהתיישבות לא ימשכו אלא את הטובים מבין העולים הרבים'.³⁰ מיעוט ההולכים לקיבוץ הוסבר בכך ש'כמעט ככל ארצות המוצא של העלייה הנוכחית אין לנו תנועה חינוכית'.³¹

ביטוי אחר לדבקות הקיבוץ הארצי בקליטת העלייה התנועתית היתה דרישתו להקים בית-עולים לנערים עד גיל 17. נטען כי מסגרת זו נועדה לשחזר את ההצלחה שהיתה לתנועה הקיבוצית בתום מלחמת העולם השנייה, עת הקימה באירופה בתי-ילדים תנועתיים וכך שילבה בין פעילות תנועתית ובין פעולות להקלת מצוקתם של יתומי המלחמה. פעילי התנועה במזרח אירופה ראו ב'קיבוצי הילדים' דגם תנועתי ההולם את המציאות שלאחר המלחמה, וההצעה להקים בית-עולים לנוער המשיכה מגמה זו.³²

הצעת מחלקת הקליטה להקים את בית-העולים לנוער והניסיון להסביר את מיעוט הקליטה בטיעון שרק הכרת ערכי התנועה, כפי שהם נלמדים בתנועה החינוכית, יביאו את העולים לקיבוץ הארצי – כל אלה לא המעיטו מתחושת הכישלון של פעילי המחלקה. לצד ההסברים הקשורים באופי העלייה ההמונית טענו הפעילים כי גורם נוסף לכשלון הקליטה הוא האווירה בקיבוצים: 'הקבה"א על שישים תאיו לא הספיק עדיין לעכל את המפנה החד, אשר עשתה התנועה בהחלטתה לקלוט אל תוך הקיבוצים שלנו עשרות ומאות עולים אשר לא הכירו ואינם יודעים שמץ מה על תנועתנו ועל ערכיה'.³³ קביעה דומה מופיעה במכתבו של ותיק קיבוץ מזרע ליערי: 'קומות סטיות חברתיות בקיבוצים, המתח החלוצי ירד, הפרט רואג בראש ובראשונה לעצמו – אלה הן הסטיות של היחיד. כל זמן שהפרט סוטה אפשר ללחוס בו, אבל ברגע שהקיבוץ בתור קולקטיב, מתוך שיקול דעת והחלטה סוטה מהדרך של התנועה, כלו כל הקצין'.³⁴

ואולם, העיסוק במציאת גורמים אובייקטיביים להצדקת הכישלון לא סייע בידי מחלקת העלייה להגביר את קצב הקליטה, ובהיעדר פתרונות כוללים תרה המחלקה אחר פתרונות טכניים. פתרון כזה היה ארגון טיולי עולים לקיבוצים מתוך האמונה שהעולה, בראותו את חיי הקיבוץ, יחליט בו-במקום להתנסות בהם.³⁵ שיטת קליטה נוספת הושאלה מהקיבוץ המאוחד: בכינוס של פעילי העלייה הוחלט להקים גם בקיבוץ הארצי

30. ידיעות הקיבוץ הארצי, 2 (287) (אפריל 1950), עמ' 26.

31. דב קימברג, 'במחלקת העלייה', ידיעות הקיבוץ הארצי, 3 (288) (יוני 1950), עמ' 16.

32. ידיעות הקיבוץ הארצי, 8 (285) (ינואר 1950), עמ' 58.

33. שם, עמ' 57.

34. א' ספיר ליערי, 18.5.1949, מזרע, אש"צ 95-12.7(1).

35. חזר מחלקת העלייה לקיבוצים, 21.9.1949, אש"צ 13(4).

חבורות עולים, אך בהיקפים מצומצמים יותר ובמגבלות חמורות יותר מאלה שהיו נהוגות בקיבוץ המאוחד. הקיבוץ הארצי החליט להקים רק 3-4 חבורות, וקבע כי יהיו בהן פחות מ-35 עולים וכי הן יפעלו תחת פיקוח צמוד של פעיל מחלקת העלייה.³⁶ באופיה המצמצם ביטאה החלטה זו את התחושה שרווחה בקיבוץ הארצי - התחושה כי כסופו של דבר שיטת הקליטה היחידה שתביא חברים חדשים לקיבוץ היא קליטתם של בוגרי התנועה, וכי גורלו של הקיבוץ הארצי לא נגזר מן הרלוונטיות שלו לקליטת העלייה ההמונית, מסר שהעביר טכניקן לקיבוצי תנועתו.

במכלול הרילמות שעוררה העלייה ההמונית היתה סוגיה אחת שנדונה ברמה העקרונית - סוגיית העבודה השכירה בקיבוצים. הנהגת הקיבוץ הארצי השקיעה מאמצים ניכרים בניסיון להסביר את משמעותה העקרונית של סוגיה זו. באותה תקופה העסיקו גופים כלכליים מרכזיים של התנועה (כמו מחלקת הבנייה) פועלים שכירים מקרב העולים, וההנהגה נדרשה להסביר את ההבדל בין גופים אלה לבין המשקים הקיבוציים. כבר במאי 1949 הביע יערי במכתב אישי את עמדתו בסוגיה זו: 'המלחמה נגד העבודה השכירה בקיבוץ עלולה להפוך למלחמה על עצם קיומו ועתידו של הקיבוץ. אני מעריך שהדיונים כמועצה הקרובה של הקב"א יתנהלו בסימן זה'.³⁷ ואכן, בפתח מועצת הקיבוץ הארצי הדגיש מזכיר הקיבוץ הארצי, שלמה רוזן, את הסכנות הכרוכות בהעסקת עובדים שכירים בקיבוצים, וקבע כי 'התביעה להעסקת עבודה שכירה כמשק הקיבוצי, פרושה - הרס המשק הקיבוצי על ערכיו החברתיים המעמדיים-ציוניים. היא נוגדת את מגמת קליטת העלייה בחברות מלאה ושווה'.³⁸

העמדה העקרונית של הנהגת הקיבוץ הארצי (וכאמור, גם של הקיבוץ המאוחד) היתה מנוגדת לגישתו של בן-גוריון, שהגיע למסקנה כי בהיעדר רצון מצד העולים ללכת להתיישבות ובהיעדר נכונות בקרב רבים מחברי הקיבוצים להיענות לצו ההליכה למחנות העולים וליישוביהם, הפתרון היחיד שנותר הוא להעסיק עולים כשכירים בקיבוצים. הוא סבר כי מפגש בלתי-אמצעי זה יגרום לעולה להכיר את נכסי הרוח של הקיבוץ: 'תנו לעולה לנצל אותכם: ינצל ברכת האדמה והמשק הזה, יספוג לתוכו ריח האדמה ורוח השוויון האנושי של עובדים בני חורין, ילמד לעבוד בגן או ברפת או בשדה - ותתנו לו תמורה מלאה של פרי עבודתו'.³⁹ העבודה השכירה הוצגה כדרך של קליטה רוחנית - כמעין פרולטריוזציה של ההמונים התלושים, הקולטים בתוך כך מסרים מוסריים וציוניים - ומה גם שבדרך זו ניתן היה לפתור את בעיית המחסור בתקציב שהעיקה על מערכת הקליטה בארץ. בסכמו את מהלכיו קבע בן-גוריון: 'לאחר שנפתחו שערי הארץ לרווחה [...] הלכתי לקיבוצים ודרשתי מהם לפתוח את שערי

36. כינוס פעילי העלייה של הקיבוץ הארצי, תל-אביב, 1.6.1949, אש"צ 1.13 (2).

37. יערי לא' ספיר, 22.5.1949, אש"צ 95-12.7 (1).

38. ש' רוזן, 'המשק הקיבוצי במבחן התקופה', ידיעות הקיבוץ הארצי, 4 (289) (אוגוסט 1950), עמ' 9.

39. כינוס עין חרוד-תל יוסף, 7.4.1950, חזון ודרך, ג, עמ' 26.

המשק לעולים, למען הכשרה חקלאית, גם אם העולים לא ירצו לעבוד בקיבוץ לפי העקרונות הקיבוציים, אלא בשכר, כי "עת לעשות לה' הפרו תורתך".⁴⁰ בנאום תגובה לדברים אלו הציג רוזן את גישתו של בן-גוריון לא כניסיון לדרבן את הקיבוצים לקלוט עלייה, אלא כהתקפה פוליטית על מחנה עיון.⁴¹ בנאומו שבה ובאה לידי ביטוי התפיסה שהתגבשה בקיבוץ הארצי, ולפיה היו דברי ה'בוש ונכלם' של בן-גוריון התקפה פוליטית שעליה יש להשיב בכלים פוליטיים.

שלושה ימים לאחר שפורסם נאומו של בן-גוריון בכנסת הופיעה התגובה הראשונה לדבריו מטעם מפ"ם וקיבוציה. בעל המשמר הוגדר נאומו של בן-גוריון במילים אלה: 'ראש הממשלה חוזר ותוקף את התנועה החלוצית. קיטרוג זה נעשה שיטה'.⁴² נאומו של בן-גוריון זכה מעתה לשם הקוד 'קיטרוג', וכל אמירה שנאמרה עליו מעתה ואילך הופיעה תחת שם זה, שהעיד כי לדעת יוצריו היו בנאום עלילה והלשנה כאחד.⁴³ כשגלש הוויכוח הפוליטי לחצר הקיבוץ, הוא הוצג - כפי שניתן ללמוד מעלון קיבוץ עין-החורש - כדיכטומיה בין העשייה היום-יומית לבין פטפוטי סרק: 'נפרדנו מחברינו המתגיסים לצבא הגנה [...] זוהי התשובה הקולעת, אשר התנועה הקיבוצית משיבה למקטרגים - תשובה לאותו אדם, אשר ההיסטוריה הטילה עליו את המשימה האחראית להיות ראש הממשלה הראשון במדינתנו הצעירה, לנאומו הידוע "בוש ונכלם"'.⁴⁴ התשובה העיקרית לטיעונו של בן-גוריון היתה של אהרן ציזלינג, שהציג את הופעתו של בן-גוריון בכנסת לא כביטוי לדאגה לקליטת העלייה, אלא כעוד ניגוח של התנועה הקיבוצית. ציזלינג קבע נחרצות: 'יחסו של ראש הממשלה, למעשה, לתנועה הקיבוצית ולצרכיה, שימש אבן-נגף לקליטת העלייה, וכל שאר צרכים לאומיים בהתיישבות, כביטחון ובחברה. אין הברל, אם היחס נובע מהערכת מקומו ותפקידו של המשק הקיבוצי בכלל, ואם מתוך חשבון אחר, שהוא בעיני ראש הממשלה כולל יותר - חשבון מדיניות פוליטית וכלכלית כללית, ויחסי מפלגות הנובעים מכך'.⁴⁵ ציזלינג טען כי בן-גוריון מוכן לסכן את קליטת העלייה, אם בכך תיפגע גם התנועה הקיבוצית.

תחושתו של ציזלינג היתה גם נחלתם של פעילי הקליטה בקיבוצים, שטענו כי מערכת הקליטה הממלכתית חותרת ליצור מצב שיאלץ את הקיבוצים לקבל את תוכניתו של בן-גוריון ולהעסיק עולים בשכר. באוקטובר 1949 פנו כל התנועות הקיבוציות למחלקת הקליטה של הסוכנות בדרישה 'לבטל את ההוראה אשר ניתנה על ידכם להקטין את שיעור ההקצבה הניתנת לעולה המועיד את פניו לקיבוץ [...] הורדה זו - דיה להוכיח לכלל החברים שאין עזרה וסיוע במפעל הקליטה אף מהמוסד הקרוא

40. בכינוס בעלי התעשייה, 4.2.1951, שם, עמ' 52.

41. רוזן (לעיל, הערה 38), עמ' 11.

42. על המשמר, 20.1.1950.

43. על המשמר, 27.1.1950.

44. 'יריעות הקיבוץ הארצי', 2 (287) (אפריל 1950), עמ' 25.

45. ציזלינג (לעיל, הערה 8), עמ' 31.

במיוחד לעזרה זו.⁴⁶ החלטת הסוכנות לקצץ בתקצוב הקליטה בקיבוצים התפרשה בתנועות הקיבוציות הקשורות למפ"ם לא רק כניסיון למנוע את הליכת העולים לקיבוץ, אלא גם כצעד שנועד להכריח את הקיבוצים לפעול נגד עקרונותיהם; צעד זה נתפס כשלב ראשון בתוכנית לחסל את התנועה הקיבוצית, שאותה רקם ככיכול בן-גוריון. לטענת אנשי התנועות, השלב השני בתוכנית זו עמד להיות הפניית העולים נגד הקיבוצים - צעד שממנו חשש ושאותו תיאר רכז ועדת העלייה של הקיבוץ המאוחד, אלתר גולדמן, בדיון שהתנהל כחודשיים לאחר נאומו של בן-גוריון בכנסת: 'לפי דברי בן גוריון [...] הקיבוצים יצטרכו רק לותר על הדוגמטיות שלהם. סירור פרטי, אחרת יסדר מחנות על יד הקיבוצים ולא איכפת לו שיפגינו נגד הקיבוצים'.⁴⁷ הנהגת שתי התנועות הקיבוציות הגדולות, שממילא חשה כי היא נתונה במצור פוליטי בשל צעדיה של הנהגת המדינה, הרגישה שבן-גוריון פותח חזית נוספת נגדה דווקא כתחום שבו בלטה נחיתות התנועה הקיבוצית. בעיות הקליטה בקיבוץ, שלדעת הנהגה היו זמניות בלבד, היו בעיניה רק אמתלה למאבק שיעדי פוליטיים.

בראשית 1950 ניהלה מפ"ם, המפלגה שאליה השתייכו מרבית חברי הקיבוץ המאוחד וכל חברי הקיבוץ הארצי, משא-ומתן עם מפא"י בעניין הצטרפותה לממשלה. נציגי מפ"ם למשא-ומתן התקשו להחליט אם מפא"י נוהגת בתום לב או שמא מדובר בתמרון מקיאבליסטי של בן-גוריון שמטרתו לפלג את מפלגתם. במהלך הדיונים התפלגו מנהיגי מפ"ם (הגם שקווי החלוקה היו מעורפלים) למתנגדי ההצטרפות לממשלה - מרביתם חברי הקיבוץ הארצי - ולתומכים בצעד זה, שנמנו עם מקורבי יצחק טבנקין בהנהגת הקיבוץ המאוחד. לכאורה טבעי היה שבן-גוריון יפעל לקרב אליו את ראשי הקיבוץ המאוחד ולהחליש את מנהיגי הקיבוץ הארצי, אך בפגישות עם ראשי התנועות באה לידי ביטוי מגמה הפוכה. בפגישתו עם יעקב חזן, מראשי הקיבוץ הארצי, בנובמבר 1949, התאמץ בן-גוריון להבליט את המאחד ביניהם אף כתחום הרגיש של העבודה השכירה בקיבוצים, ותחושתו היתה שחזן נוטה להסכים עמו.⁴⁸ לעומת זאת, בניגוד לעמדתו הפייסנית כלפי הקיבוץ הארצי, אל מול הנהגת הקיבוץ המאוחד הפגין בן-גוריון עמדה מיליטנטית דווקא, בהציגו אותה כחבורה אנוצנטרית, הבוחרת להביט במציאות ובצורכי הארץ מבעד לפריזמה של צורכי הקיבוץ.

ואולם, יש לציין כי אף שהנהגת הקיבוץ המאוחד נקטה עמדה בוטה יותר ומודגשת יותר בעניין קליטת העלייה, הרי עמדתה לא היתה שונה מעמדותיהן של תנועות קיבוציות אחרות. לא זו היתה אפוא הסיבה לחירוד עמדותיו של בן-גוריון נגד הקיבוץ המאוחד. בן-גוריון התנגד לכניסת מפ"ם לממשלה, והתקפתו על מזכירות הקיבוץ

46. כל התנועות הקיבוציות אל הנהלת מחלקת הקליטה ע"י הסוכנות היהודית, תל-אביב, 17.10.1949, אש"צ 1.13(4).

47. דיון ועדת העלייה, 30.3.1950, אק"מ 8.37(37).

48. יומן בן-גוריון, 10.11.1949, אב"ג.

המאוחד, שלחמה למען הצטרפות המפלגה לקואליציה, שירתה מטרה זו.⁴⁹ זאת ועוד, באותה תקופה הלכו וגברו המחלוקות בין הנהגתו המפ"מית של הקיבוץ המאוחד ובין הפלג המפא"י שבו, ובן-גוריון, שהיה מעוניין בהכרעה פוליטית בקיבוץ אף במחיר פילוגו, החרף את התקפותיו על מזכירות הקיבוץ המאוחד, ובחר לתת להן ביטוי בזירה הנוחה של הוויכוח בעניין הקליטה - זירה שבה היתה ידה של המזכירות על התחתונה, בשל תחושת הכישלון שחשה. כמדיניותו חתר אפוא בן-גוריון לשתי מטרות מנוגדות: מחד, הוא שאף לרתום את הקיבוץ לקליטת העלייה בכל דרך אפשרית, ומאידך ביקש לפגוע במעמדו כמוקד כוח פוליטי.

באוקטובר 1949 הוזמן בן-גוריון לוועידת הקיבוץ המאוחד בגבעת-ברנר. מדברי הנואמים הוא הסיק כי 'כשהם אומרים קליטה - פירושה קליטת העליה בקיבוץ. בפועל אין להם דאגה אחרת מאשר כיבוש העם היהודי לקומונה'.⁵⁰ פרשנות זו של עמדת אנשי הקיבוץ המאוחד (שעמם נמנו מרבית אנשי הקיבוצים) באה לידי ביטוי חריף עוד יותר בדברים שרשם בן-גוריון בעקבות פגישתו עם מזכירות הקיבוץ המאוחד בסוף 1949. לדבריו, בפגישה זו הביעו ראשי הקיבוץ המאוחד את התנגדותם להקמת יישובי העולים ודרשו להעביר את כל האדמות החקלאיות הפנויות לתנועה הקיבוצית. הם טענו כי אם התנועה הקיבוצית תקבל אדמות אלה ותקלוט לשורותיה עשרת אלפים חברים חדשים, הרי היא תענה בכך על צורכי המדינה במהירות ובעלות נמוכה. לעומת זאת, כך טענו, העולים לא יראו בנחלות שיקבלו כסיס לייצור חקלאי אלא נכס גדל"ני. עמדתם של ראשי הקיבוץ המאוחד עוררה את ביקורתו של בן-גוריון על יחס של 'התנכרות חלוצית' כלפי העלייה ההמונית ועל סדרי העדיפות של התנועה, הבוחרת לדאוג רק לאלה שמסכימים להיכנס לקיבוץ.⁵¹ אפילו הצעתו של כלכלן הקיבוץ המאוחד, אברהם שחטר, לקלוט עולים לתקופה של שנה ולשלם להם בתום שנה זו מאה לא"י, לא מנעה ביקורת זו.

אין ספק כי הדי פגישה זו נשמעו בנאום ה'בוש ונכלם' שנשא בן-גוריון בכנסת כעבור שבועיים. הנושא שעמד במוקד הנאום - כמו גם במוקד אותה פגישה - לא היה שאלת יחס הקיבוצים לקליטת העלייה ההמונית, אלא דווקא נושא חוק הגיוס. בדבריו בכנסת הציג בן-גוריון עיקרון כולל, והוא שהנחה אותו בדרישותיו כלפי הקיבוץ:

נרמה לי, שבכלל אנו מדברים יותר מדי על זכויות אדם, כאילו אנו חיים במאה השמונה-עשרה, כשעמים אחדים שיכרו בפעם הראשונה את אזיקי העריצות והכריזו על זכויות אדם. כימינו יש להכריז קודם-כל על חובות-אדם. מדינת-ישראל יש לבנות על מגילת-החובות - על חובת קליטת עליה, חובת בנין הארץ, חובת עזרה הדדית, חובת עבודה, חובת חינוך, חובת פיתוח, חובת

49. ראה: א' צור, נופי האשליה, קריית שדה-בוקר 1998, עמ' 93-101.

50. יומן בן-גוריון, 22.10.1949, אכ"ג.

51. יומן בן-גוריון, 30.12.1949, אכ"ג.

הפרחת השממה, חובת האמת והצדק וכדומה. אין זכויות כלי חובות. ומעל הכל יש חובת בטחון [...] וחובת הבטחון אינה ענינו של היחיד [...] זהו מפעלו וענינו של הכלל. [...] צרכי הבטחון קודמים לכל צרכי יחיד ולכל זכויות יחיד, ועושים מה שטוב לבטחון ולא מה שטוב ליחיד.⁵²

אף שבן-גוריון הבחין בין היחיד לכלל, במושג 'יחיד' התכוון גם לגופים הפרטיקולריים, ובהם הקיבוצים. בעיני בן-גוריון, שראה בגידול הדמוגרפי מרכיב מרכזי של העוצמה הבטחונית, היתה קליטת העלייה היבט של הביטחון הכולל. הוא חתר להפוך את אנשי התנועה הקיבוצית לחיילים בצבא הקליטה - צבא שמטהו שוכן במשרדי הממשלה.

התחושה שבן-גוריון רואה בקיבוץ לא יותר מאשר מכשיר להשגת מטרותיו רווחה לא רק בקרב ראשי התנועות הקיבוציות שהשתייכו למפ"ם, כלומר לזרם הפוליטי הערץ, אלא גם בקרב חברי חבר הקבוצות, מנאמני מפא"י. רבים מהם ראו בהופעתו של בן-גוריון בכנסת מעשה בלתי פוליטי, המכוון נגד הקיבוץ ככלול. תסכול החברים, שבשל הנאמנות למפלגתם לא יכלו לפרסם בעיתונות את מחאתם, בא לידי ביטוי במכתב של מזכירות חבר הקבוצות למוסדות מפא"י, שהופץ בכל קבוצות התנועה - צעד מחאה קיצוני בעיני כותביו. במכתב קבעו חברי המזכירות: 'הדברים שנאמרו ע"י ראש הממשלה בכנסת בשבוע שעבר בענין התנועה הקיבוצית, נתקבלו באופן חמור ביותר ברחבי הקבוצות ועוררו הד קשה בלב החברים. במקומות שונים אף התקיימו אספות דיונים ערים בענין זה [...] חברים רבים מצרפים את התופעה (כך, א"צ) האחרונה לשרשרת של הופעות קודמות, שבהן ניתן [...] ביטוי ליחס בלתי אוהד לתנועה הקיבוצית'. לנוכח כל זאת דרשה מזכירות חבר הקבוצות כי ייערך דיון בעניין בישיבת מזכירות מפא"י.⁵³

מכל קבוצות התנועה הקיבוצית, הקבוצה היחידה שגזרה על עצמה לתמוך בגישתו של בן-גוריון היתה אותה קבוצה שמתוך נאמנות מפלגתית למפא"י (ונאמנות אישית לבן-גוריון) צעדה לעבר פירוק המסגרות הקיבוציות - קבוצת תומכי מפא"י בקיבוץ המאוחד. אלה האחרונים ראו גם את עניין הקליטה בקיבוצים דרך הפריזמה של מאבקם בהנהגת הקיבוץ המאוחד. בכמה מקיבוצי הקיבוץ המאוחד שימשה הקליטה מכשיר לשינוי יחסי הכוחות הפנימיים - שינוי שבעקבותיו עברו קיבוצים שלמים למפלגות יריבות. מאותה סיבה גם תמכו אנשי קבוצה זו בהצעתו של בן-גוריון להקים את שח"ל (שירות חלוצי לישראל) - מסגרת מפלגתית מטעם מפא"י שנועדה לסייע בקליטת העלייה. מסגרת זו אמורה היתה לאפשר לאנשי ההתיישבות העובדת לקלוט את העלייה תוך כדי עקיפת מוסדותיה של מערכת הקליטה הקיבוצית. ואכן, אנשי המיעוט בקיבוץ המאוחד היו מיוזמי שח"ל בדיוני מזכירות מפא"י ומראשי המטיפים למען הארגון

52. דברי הכנסת, III, ישיבה ק"ו, 16.1.1950, עמ' 537.

53. מזכירות חבר הקבוצות למוכירות מפא"י, 26.1.1950, אב"ג, התכתבות.

בעיתונות המפלגתית של מפא"י.⁵⁴ לפחות אחד מראשי קבוצה זו, זאב שפר מאילת-השחר, אף הציע דרכים ליישום הצעתו של בן-גוריון להעסיק עולים כשכירים בקיבוצים – הצעה שלה התנגדו אפילו נאמני מפא"י.⁵⁵ גישתו של שפר נבעה לא רק מנאמנותו לבן-גוריון. רבים מתומכי מפא"י בקיבוץ המאוחד נמנו עם קבוצה שכונתה בשם הקוד הפנימי 'משקיסטים'. אנשי קבוצה זו נכונו, לפחות בטווח המידי, להתעלם מצווים רעיוניים למען כיצורו הכלכלי של הקיבוץ. ואולם, ככלל ניתן לומר כי בעוד תומכי שח"ל מרברים על מעלותיו העתידיות של הארגון, הסתיים תפקידו של הקיבוץ כמכשיר לקליטה המונית.

משמעות פרשת 'בוש ונכלם': מלכוד העלייה ההמונית

פרשת 'בוש ונכלם' שיקפה את המלכוד שבו היו נתונים הצדדים בוויכוח: מחד הגבילו אותם האילוצים האובייקטיביים, ומאידך הם היו מחויבים לדימוים העצמי. בן-גוריון עמד בראש מדינה שזה עתה סיימה להילחם את מלחמת העצמאות שלה, מלחמה שהוגדרה כ'סיבוב הראשון'; בצפותו ל'סיבוב השני' האמין בן-גוריון כי ישראל לא תשרוד בלא גידול דמוגרפי של ממש, וסבר שגידול כזה לא ייתכן בלא עלייה. לכן היה בן-גוריון מוכן להיאבק נגד חבריו בממשלה ולהביא ארצה עולים בכמויות אדירות, עד כדי אובדן השליטה על זרם הנכנסים, בהתעלמו מן המצב הכלכלי והחברתי. ואולם, לבעיה שנוצרה עם התקבצותם של המוני העולים במחנות לא היו לבן-גוריון פתרונות; הוא לא יכול היה לקבל את הססמה כדבר 'שוק הקליטה החופשי' בנוסח אמריקה של ימי ההגירה הגדולה, ודחה את הגישה הגורסת כי את עול הקליטה יש להטיל על הנקלטים עצמם ועל גופים פילנתרופיים, בהאמינו שתפקידה של המדינה לקלוט את העולים ולספק תעסוקה ואוכל לאוכלוסייתה. לכן, על-אף כל בעיותיה של הקליטה, נבדלה ישראל לטובה ממדינות אחרות שקלטו פליטים כאותם ימים. ביסוד גישתו של בן-גוריון עמדה השקפה ריכוזית, שאפיינה את רוב הזרמים המחשבתיים באירופה ובמיוחד את המחנה הסוציאליסטי, שממנו צמח. אך לגישתו הריכוזית היה מקור גוסף לזה הסוציאליסטי; ארגון מפעלי העלייה, הקליטה וההתיישבות והשליטה עליהם באמצעים ריכוזיים של מוסדות לאומיים היו שיטות

54. ראה רברי יזרעאלי וקריש לזוינסקי בדיוני מזכירות מפא"י, 25.6.1950, אב"ג, תיק מפא"י, מזכירות; 'לשירות חלוצי', גילוי דעת של חברי מפא"י בהתיישבות העובדת, הפועל הצעיר, 36 (6 ביוני 1950); ש' גביש, 'תעודת השעה', הפועל הצעיר, 38 (20 ביוני 1950); א"מ קולר, 'במירוץ הסלף', הפועל הצעיר, 40 (4 ביולי 1950).

55. זאב שפר הציע להעביר את המפעלים הקיבוציים לידי ההסתדרות לאותו פרק זמן שבמהלכו יועסקו בהם עולים, ובתום פרק זמן זה להחזירם לידי הקיבוצים. לאחר הקמת איחוד הקבוצות והקיבוצים היו משקי האיחוד ממובילי המעסיקים של שכירים, שמצאו עבודה במפעליהם. ראה: ז' שפר, 'לכעיית העבודה השכיחה בקיבוצים', הפועל הצעיר, 43 (25 ביולי 1950).

מסורתיות כתנועה הציונית, שרווחו גם כמגזרים שלא השתייכו לתנועה העבודה. הבעיה שלפניה ניצב בן-גוריון היתה היעדר כלים ממלכתיים לביצוע המשימות שלדעתו היה על המדינה לבצע. המלכוד שבו היה נתון היה הצורך לקלוט את העלייה ההמונית כשלהקות כלים וולונטריים בלבד, שאינם עונים על צורכי השעה. לכן, מיום שתמה מלחמת העצמאות עסק בן-גוריון בחיפוש אחר גוף שייטול על עצמו את העשייה למען היעדים הממלכתיים. כנאום ה'בוש ונכלם' ביטא בן-גוריון את התברות אמונתו שהתנועה הקיבוצית היא שתהיה שוכן המשימות הממלכתיות, שאת אופיין ואת אופי ביצוען יקבע גורם חיצוני, קרי הממשלה. כחיפושיו אחר גוף שיקבל עליו את ביצוע המשימות הלאומיות הגיע בן-גוריון בסופו של דבר למסקנה כי ראוי להטיל את התפקיד על צה"ל, שבו ראה את התגשמות הנורמות החלוציות ששמט הקיבוץ.

גם התנועות הקיבוציות מצאו את עצמן במלכוד, אם כי טבעו היה שונה מתנועה לתנועה: חבר הקבוצות והמיעוט המפא"י בקיבוץ המאוחד נקרעו בין התנגדותם לדרישות בן-גוריון לבין נאמנותם המפלגתית; תנועת הקיבוץ הארצי ותנועת הקיבוץ המאוחד היו כל אחת קורבן דימויה העצמי הייחודי. בעקבות פעילותן בשנות השלושים וגם בשנים 1945-1949 ראו עצמן תנועות קיבוציות אלו כמכשיר העיקרי לקליטת העלייה. ואולם, העלייה ההמונית בשנות החמישים נבדלה מן העליות הקודמות בשל שני גורמים מרכזיים. ראשית, ההוויות של השנים 1939-1949 יצרו פער בלתי ניתן לגישור בין היישוב לבין יהודי מזרח אירופה - שאף גדול ממנו היה הפער בינו לבין יהודי המזרח התיכון. התנועה הקיבוצית נכשלה בהעברת הקודים התרבותיים והרעיוניים שלה להמוני העולים, אשר לא הבינו את מהות הקיבוץ. הקיבוצים לא הצליחו לדבר אל לבה של העלייה החדשה, בהמשיכם לשרד את המסרים של תקופת היישוב לחברה שהלכה והתנתקה ממסרים אלה. הגורם השני שבשלו נבדלה עלייה זו מן העליות הקודמות היה נעוץ ביחס האוכלוסייה הישראלית כלפיה; מקרב האוכלוסייה הוותיקה היו הקיבוצים המגזר היחיד שנרתם לקליטת העלייה בראשית שנות המדינה - הן מסיבות רעיוניות והן בשל צורכי הגידול הדמוגרפי. האוכלוסייה העירונית הוותיקה העדיפה להתעלם מגלי העלייה, ונטייה זו אף התבטאה במעשים, כמו התנגדות עיריית תל-אביב לספח אל תחום שיפוטה את יפו, שהיתה מרכז העולים. מגמה זו אמנם הקשתה את קליטת העלייה, אך בה-בעת מנעה את היווצרותם של מוקדי חיכוך בין הוותיקים לבין העולים. באופן פרדוקסלי, נכונותו של הקיבוץ להירתם למשימת קליטת העלייה גרמה לעולים לראות בו את סמל השכבה הוותיקה והעוינת.

אף-על-פי-כן המשיכו הקיבוצים להאמין כי העולים יקלטו בסופו של דבר את מסריהם. אמונה זו נבעה מאשליה, שמקורה היה בכוונות החברתיות שהתהוו בחברה הישראלית לאחר מלחמת העצמאות. אנשי הקיבוצים, וגם מגזרים אחרים ביישוב הוותיק, חיו במסגרות תרבותיות שבהן נמשכה הרציפות התרבותית, קיומו הקודים הפוליטיים והתרבותיים הישנים ופרחו תנועות הנוער. בשל קיומן של כוונות אלה נוצרה האשליה שהעולים ייטמעו לתוך הרקמה התרבותית של הוותיקים, כפי שקרה

כעבר. בפועל צמחה תרבות אלטרנטיבית, שהתכטאה לראשונה, עוד בטרם היו יוצריה מודעים לקיומה, ככשלוך הקליטה בקיבוצים. שורש הכישלוך הזה היה כעובדה שהתנועה הקיבוצית היתה הביטוי הצרוף ביותר של התרבות היישובית.

את כשלוך הקליטה בקיבוצים תפסו שני הזרמים הקיבוציים בדרכים שונות ובעוצמות שונות, בהתאם לדימוי העצמי של כל אחד מהם. הקיבוץ המאוחד, שראה עצמו כגוף הפתוח לכל עולה, תפס את כשלוך הקליטה כאוכוץ הרלוונטיות של הקיבוץ לחברה הישראלית, ודימויו העצמי נפגע. פגיעה זו היתה הן הזרז והן הביטוי למשבר הפנימי שהוכיל לפילוגו ב-1951. מאבקים פנימיים בתוך הקיבוץ המאוחד מנעו ממנו לתרגם את הכישלוך למונחים פוליטיים - ררך שבה נהג הקיבוץ הארצי ובעזרתה הצליח להתגבר על כשלוך הקליטה ולמתן את תחושת הכישלוך. דימויו של הקיבוץ המאוחד בעיני עצמו כמכשיר הקליטה העיקרי של היישוב גרם לו לראות בנאום בן-גוריון צעד המכוון ישירות נגדו, ולפיכך חשה התנועה כי עליה להגיב על ההתקפה - משימה שנטל על עצמו אהרן ציזלינג. ניתן לומר כי בשל דימויו העצמי הפך עצמו הקיבוץ המאוחד לקורבן נאום ה'בוש ונכלם'. לעומתו, הקיבוץ הארצי, שמאז ומעולם נבנה מבוגרי השומר-הצעיר וראה בדרך היבנות זו מסלול צמיחה יחיר אפשרי, נפגע פחות מדבריו של בן-גוריון על התנועה הקיבוצית. את השקפתו בעניין זה הוא יישם גם בתחום קליטת העלייה ההמונית. בעיניו היה נאום בן-גוריון נשק המשמש כמאבק הפוליטי, ומאחר שכתקופה זו, בדומה ליתר הגופים שהרכיבו את מפ"ם, הוא השליך את יתרו על המהפכה העולמית, נתרככה הפגיעה בו. בפועל דחפה אותו תגובתו לנאום בן-גוריון ביתר שאת לעבר מדבר האשליה הפוליטית, שלימים, בימי משבר סנה, נתגלה כשרה מוקשים.

הן בן-גוריון והן התנועה הקיבוצית היו מאוחדים כגישתם לעולים, שבהם ראו אבק אדם שאפשר ואף צריך לעצבו בהתאם לעקרונות רעיוניים, בהתעלמם מרצון העולים עצמם. נראה כי בשלב זה של קיום מדינת ישראל קשה היה להציע אלטרנטיבה אחרת למסלול הקליטה שהונהג. העולים שלא הגיעו לקיבוץ, ושמכחינתם נותרה שפת הקודים שלו זרה וחתומה, רקמו מיתולוגיה משלהם, שבה הוצג הקיבוץ כסמל העוונות והזרות, סמל הניגוד, הניכור וההתנשאות כלפי עולמם הישן והמוכר. מיתולוגיה זו, שהפכה במשך השנים לבסיס הזיכרון הקולקטיבי של החברה האלטרנטיבית, מזינה עד היום את 'השרים' המאיימים על עתידה של החברה הישראלית.